

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертацията за придобиване на научната степен *доктор на филологическите науки* на Ваня Иванова Зидарова на тема „Семантика и прагматика на детерминацията в българския език”

от проф. дфн Руселина Ницолова

Дисертацията на доц. д-р Ваня Зидарова е посветена на детерминацията в българския език – една много интересна и изключително трудна тема, по която съществува множество от взаимноизключващи се или просто несъпоставими работи поради различията в използваната терминология и изходните теоретични становища от различните автори. Дисертацията е с обем 331 стр. и съдържа седем глави: Увод, Семантика и прагматика, Семантика и прагматика на детерминацията, Детерминатори, Детерминация и контекст, Детермация и генеричност, Заключение и Библиография.

В Увода авторката подчертава, че нейната цел е “да обобщим постигнатото досега в теоретичен и описателен план, да изложим нашето виждане и да вземем отношение по някои от изброените въпроси (с. 5): как следва да се нарича категорията *определеност/неопределеност*; какъв е семантичният ѝ инвариант и кои са нейните субкатегориални елементи; кои са релевантните семантични признаци и опозиции в плана на съдържание; каква е структурата на категорията; каква е типологията ѝ; кои са граматичните средства на категорията; съществува ли неопределителен член в българския език; кои са факторите, обуславящи употребата на определени и неопределени форми; на кое равнище функционира категорията – морфологично, синтактично, текстово (с.5).

Първата теоретична глава на дисертацията представлява кратък преглед на развитието на семантиката и прагматиката с оглед преди всичко на теорията за референцията и теорията за речевия акт, които имат важно значение при представяне на обекта на дисертацията. В. Зидарова кратко, но доста точно представя основното за различните теории за значението, като се започне от античната философия и се мине през по-новите теории на Х. Паул, В. Вунд, Л. Витгенщайн с неговите два периода, Г. Фреге, Ч. Огден и А. Ричардс, Ч. Морис и др. Авторката се спира и на учените, създали и използвали компонентния анализ – Л. Йелмслев, Катц, Фодор, Ч. Филмор, както и на

основните представители на теориите за референцията – Фреге, Ръсел, ранния Витгенщайн, след това късния Витгенщайн, Джон Мил, Рудолф Карнап, Питър Стросън, Паул Грайс, Джон Сърл, Кийт Донелан и др. Основателно В. Зидарова изгражда своето схващане за референцията върху някои от тезите на Стросон, който за разлика от предходното логическо направление прагматизира референцията. Според Зидарова „референцията е съотнасяне (отношение) на елементите от пропозицията към елементите на света” (с. 36). Това твърде общо определение би могло да се стесни, тъй като за референция се говори от повечето автори само при аргументите, означаващи обекти, не и при предикатите, които означават признаци на обектите. Така се разглежда референцията по-нататък и от самата авторка. Много точно е твърдението на Зидарова, че референцията може да се приеме за „пресечна точка на език, действителност и речева ситуация” (с. 36). Тя приема по-тясното разбиране за референцията, което допуска съществуването и на неререферентни изрази в речта. Зидарова свързва референцията с понятията денотация, актуализация и идентификация и подробно изяснява отношенията между тези понятия.

Авторката предлага и стегнат преглед на развитието на прагматиката от времето на американския прагматизъм (Ч. Морис и Ч. Пърс), Виенския кръжок (Р. Карнап), Оксфордската философска школа (Л. Витгенщайн, Дж. Остин, П. Стросън, Дж. Сърл), по-късно П.Грайс, Ст. Левинсън, както и руски (Арутюнова, Падучева и др.) и българските автори (Р. Ницолова, Ст. Димитрова, Й. Тишева, В. Маровска). Разгледани са основните понятия: речев акт, в който се реализира референцията, интенцията на говорещия, отношението между говорещ, знак, обект (с.48), отношението между дейксиса и референцията. Отделено е внимание и на теорията на комуникацията и прагматиката, като понятията речев акт, изказване, комуникативен акт, комуникатори, речева ситуация са част от оперативния апарат на авторката и са разгледани подробно.

Специално внимание е отделено на един много богат, изключително информативен и аналитичен обзор на работите за детерминация в българската лингвистика. В. Зидарова много успешно преминава през терминологичната джунгла на реферираните изследвания. Тя е вникнала дълбоко в схващанията на отделните автори, които разглежда в развитие, задълбочено очертава системата на възгледите им, подчертава приносните моменти и не спестява и слабостите, които открива, излизайки, естествено, от своя модел. Авторката

прави и някои уместни допълнения към отделни схващания. Убедена съм, че този превъзходен обзор не може и не трябва да бъде пренебрегван от никого, който след В. Зидарова пише за детерминацията.

Разделът *Структурен, семантичен и прагматичен модел на детерминацията* представя много ясно теоретичния модел на авторката. Положително трябва да бъде оценен избраният основен подход на авторката при описанието – семантично-прагматичният, съобразен с главните фактори на комуникацията. Също така заслужава похвала и фактът, че В. Зидарова винаги дефинира термините от използвания теоретичен апарат. Изборът на термините и дефинициите им, общо взето, са добре обмислени и вземат предвид съвременното състояние на проучванията на описваните явления. Ще разгледаме накратко използваните признаци в модела.

В. Зидарова основателно базира своя модел на теорията на референцията и на лингвопрагматиката. Три операции се съчетават при детерминацията на обектите: 1. Квантификация (логическа); 2. Референция (комуникативна); 3. Идентификация (прагматична) (с.135). Признаците, които са основни в модела на В. Зидарова, са : [± единичност], [± референтност], [± идентифицируемост] и [± идентифицираност].

Признакът [± единичност] не е много точно дефиниран. От една страна, се посочва, че той не е свързан с количеството на обектите, тъй като обектът може да е един или някакво множество от еднородни обекти, от друга страна се посочва, че опозицията се основава на противопоставянето $1: < 1$, т. е. формулата има количествен характер (с. 141).

Референцията се разглежда „в комуникативен план – като субективен акт на отнасяне на името към извънезиковия свят и неговите елементи” (с. 128). Името може да бъде референтно и нереперентно употребено в изказването (с. 137). Референтните имена се съотнасят с конкретен елемент от екстенционала на името, а нереперентни са „имената (фразите), с които се назовава целият екстенционал на името и то от интенционална гледна точка като съвкупност от признаци (с. 138). Следователно наличието на признака [нереперентност] изключва признака [идентифицируемост].

Според Зидарова „признакът [± идентифицируемост] има докомуникативен характер, той означава потенциална възможност говорещият да извърши идентификация,

докато признакът [$\pm$ идентифицираност] е свързан с реализираното изказване” (с. 145). ...говорещият може да разполага с достатъчно познавателна компетентност, която му позволява да идентифицира референта, но поради някакви комуникативни съображения да не осъществи идентифициращ акт. Оформя се следната прагматична градация : неидентифицираност > идентифицируемост > идентифицираност (с.145). Имам определени възражения към термина [$\pm$ идентифицируемост] заради неговия докомуникативен характер. Трябва да отбележа, че единственият признак с докомуникативен характер, който се отразява в изказването, е интенцията, която произвежда илокуционната сила на изказването с цел говорещият да предизвика перлокуционен ефект, т.е. да постигне определена цел. Освен това, както посочихме по-горе, наличието на признака [нереферентност] изключва наличието на признака [идентифицируемост].

Струва ми се, че не е основателно при разглеждане на детерминацията да се излиза на първо място от , най-общо казано, познанията на говорещия за референта на означавания обект и да се мъчим да определим тези познания от семантиката на изречението и контекста, респ. и от ситуацията. На първо място, според мене, трябва да стоят *предполагаемите познания за референта на слушателя*. С оглед на тези предполагаеми познания и комуникативната си интенция в конкретния случай говорещият избира възможния детерминатор при общуването. Не случайно първата комуникационна максима на Грайс гласи: *Направи съобщението си толкова информативно, колкото е необходимо!*

Един елементарен пример ще илюстрира много добре горното твърдение. Имаме речева ситуация, в която участват говорещият А и последователно един след друг неговите слушатели В, С и D. На слушателя В говорещият казва (може и по телефона) : *Сега съм зает. Ще ходя на заседание*. На слушателя С говорещият казва: *Ще ходя на едно заседание за новите учебни планове*, а на D говорещият казва: *Хайде да вървим на заседанието*. Ясно е, че информираността на говорещия за въпросното заседание е еднаква в трите случая, но той използва различни детерминатори с оглед на предполагаемата от него предварителна информация на съответните слушатели. На първия слушател В, който според говорещия има нулева информираност за въпросното заседание,

говорещият означава референта само с неговите родови признаци. Освен това той няма комуникативно намерение да конкретизира референта пред него (подобно мнение изказва и Зидарова на с. 273). В своето изказване пред втория слушател С, говорещият посочва чрез детерминатора *един*, че индивидуалните признаци на референта са му неизвестни и за това добавя определението *за новите учебни планове*. Пред третия слушател D говорещият използва определителния член като детерминатор, тъй като предполага неговата информираност за индивидуалните признаци на референта. Съгласна съм с твърдението на В. Зидарова, че референтът на *един*₂ синтагмите е „докомуникативно идентифициран, но на комуникативно равнище – неидентифициран. Или с други думи, идентифициран за говорещия и неидентифициран за адресата (с. 272).

Важно място в структурата на дисертацията заема главата *Детерминатори*. Детерминаторът се дефинира като „егоцентрична дума, чиято семантика и особено употреба са зависими от комуникаторите” (с. 167). В зависимост от езиковата им природа и начина на детерминиране се различават следните видове детерминатори: 1. Лексикално-семантични детерминатори – собствени имена; 2. Лексикални – местоимения, и то не само местоимения съществителни, но и местоимения прилагателни; 3. Граматични – определителен член, нулев член, неопределителен член; 4. Лексикално-граматични, към които се отнася само вариантът на местоимението *един*₂ (с. 167).

Към групата на лексикалните детерминатори може да се прибавят и две други подгрупи: а) лексеми като *известен, определен, неопределен*; б) фразеологични съчетания с определени модели : *неизвестно, незнайно* + въпр. местоимение, напр. *неизвестно кой, незнайно кога*; *не зная* + въпр. мест., напр. *не зная къде*; *бог знае* + въпр. мест., напр. *бог знае кога*; *дявол знае* + въпр. мест., напр. *дявол знае защо* и под.

Определителният член е разгледан много подробно, като се засяга типологията на артиклите, произходът на българския определителен член, интерпретацията му в българските граматика, формите за пълен и кратък член, определителният член като фразов детерминатор, членуване и детерминация, типология на определителния член - той е определен много добре като „ *детерминатор* във функционално-семантично отношение и като полисемантична и полиструктурна *флексия* в морфемно отношение” (с. 203). Правилно е обяснена и приименната група с определителен член :”означава конкретен

единичен референт, който е квантифициран от дадено множество и в прагматично отношение може да бъде и е идентифициран както за адресанта, така и за адресата”(с. 203). Представени са изчерпателно и функциите на определителния член.

Характер на грижливо разработена студия с цялата основна проблематика на собствените имена и подробна библиография представлява разделът *Собствени имена*. Разгледани са и случаите, когато собствените имена се съчетават с друг детерминатор – определителен или неопределителен член – или местоимение.

Важна роля в представянето на избрания модел за детерминация играе разделът *Нулев (неопределителен) член*. След М. Лакова и В.Станков В. Зидарова също различава два омонима на нулевия член - 0_1 и 0_2 , ако именната група е в аргументна или в предикативна позиция. Авторката смята, че в аргументна позиция, напр. *Облякох пуlover*, е налице *нулев неопределителен член* (името е употребено референтно, но по отношение на неиндефициран референт), а в предикативна позиция имаме *нулев член* (името е нереперентно употребено и неутрално по отношение на признака идентифицираност/неидентифицираност)” (с. 240). Нулевият член се реализира и в атрибутивна позиция в изказване в плана на иреалис. Струва ми се, че общо в двата случая 0_1 и 0_2 е, че говорещият в своето съобщение се абстрахира от индивидуалните признаци на денотата, които при аргументната референтна употреба се предполага, че съществуват, но говорещият не мисли за тях, а при предикатната нереперентна употреба изобщо не може да се мисли за такива признаци. Тогава името означава само родовите признаци на денотата, напр. *Иван е лекар*.

На детерминатора *един* е отделено важно място в работата. Правилно авторката подчертава, че тази лексема представлява пресечна точка на различни класове – числително име, прилагателно име, неопределително местоимение, неопределителен член (с. 249) и подробно проследява описанието на *един* в българската граматика, в която много бавно и мъчително си пробива постепенно път идеята за функцията на *един* като неопределителен член. В. Зидарова привежда аргументи pro и contra за *един* като неопределителен член. Без да анализирам подробно всички тези аргументи, ще отбележа, че последните два аргумента против това, че *един* е неопределителен член, ми изглеждат неуместни. Става дума за „предпозиция спрямо задпоставения определителен член” – не

виждам защо препозицията на *един* ще му пречи да бъде неопределителен член, след като такава е позицията на неопределителния член в редица западни езици (вж. също и Зидарова, с. 264). Вторият аргумент против е „наличието на множествено число *едни*” (с.262). Това, според мене, е знак вече за развита граматикализация, тъй като *един* формално става симетричен на определителния член, който има форми за мн. ч. При това не става дума за дистрибутивната употреба на *един* като местоимение – *едни... други*, а за употреба на *едни*, която въобще може да не се конкурира с употребата на нулевия член, напр. *Едни хора те търсиха* - **Хора те търсиха*.

Зидарова различава два лексикално-семантични варианта на *един* – *един₁*, неопределително местоимение, функционално и семантично близко до останалите неопределителни местоимения. Има признаците *неидентифицируемост* и *неидентифицираност* на референта за двамата комуникатори. Квантифицираният референт е непознат и не допуска идентификация. Напр. *Обърнах се и видях, че по улицата притичва една жена; Загубил се и чакал на една спирка няколко часа*. Във втория пример трябва да се разграничат актуалният говорещ от автора на речта, която той възпроизвежда.

Вторият вариант *един₂* е неопределително местоимение със специфична семантика, различна от тази на *един₁*, което съчетава определеност и неопределеност в зависимост от тледната точка на адресанта и/или адресата. Семантиката на *един₂* е *уникална* и означава *идентифицируемост* на референта само от страна на адресанта и *неидентифицираност* за адресата (с. 267).

Що се отнася до граматикализацията на *един*, добре би било да се допълни библиографията поне с основните работи на Леман и на Хайне, Кутева, които предлагат различни параметри на граматикализацията. Струва ми се, че граматикализацията на *един* като неопределителен член има да измине още дълъг път, което съвсем не е неочаквано, като се има предвид, че в много случаи достигането до пълна граматикализация, напр. обхващане на цялата лексика, установено място в определена граматическа субсистема и др., трае много столетия. Подобно е мнението и на В. Зидарова (с. 270), но не съм съгласна с твърдението, че „към момента граматикализация на *един₂* няма и съответно този детерминатор е все още лексикален и не представлява член”(с.270). Смятам, че *един* вече е член, но в начална степен на своята граматикализация (за това говорят посочените

от В. Зидарова (с. 270-271) признаци – ограничена синтагматика – аргументни позиции, ограничена валентност – конкретна и броима лексика, но под чуждо влияние *един* се среща и с абстрактна лексика, контекстова зависимост - трябва да се конкретизира със специални изследвания, въпросът за самостоятелна синтактична функция на *един* в синтагмата ми изглежда засега дискуссионен. Известно е, че нулевият член е изначално наличен и системата на детерминация се създава най-напред като двучленна – нулев, определителен член, а след това трябва да се трансформира в тричленна с добавянето на *един* - при това трябва да се създадат опозициите *един*: нулев член, *един*: определителен член. Изграждането на нова субсистема е много сложен и бавен процес.

Важни въпроси се поставят в краткия раздел „Детерминация и контекст“. Зидарова различава *физически* контекст – свързан с мястото на комуникацията и участниците в нея – тук трябва да се добави и каналът на комуникацията (пряко общуване, общуване по телефон или по интернет без визуален контакт и др.); *епистемичен* контекст – изгражда се от общите знания на участниците в комуникацията за света; *лингвистичен* контекст – това, което е казано преди произнасянето на конкретното изказване; *социален контекст* – социалните отношения между участниците в комуникацията, социалните им роли (с. 281-282). Ролята на контекста е зависима от следните комуникативни и лингвистични фактори: доезиковата компетентност на комуникаторите; комуникативната интенция на говорещия; комуникативната ситуация; лексикалната семантика на името във фразата; лексикалната семантика на глагола-сказуемо; граматични модификатори на глагола като темпоралност, аспектиалност, модалност, персоналност, преизказност; синтактична позиция на името в изказването (с. 283).

Несъмнен е приносният характер на раздела за генеричността, която е разгледана много пълно и задълбочено в дисертацията с подробно описание на изреченията с трите детерминатора. Аз смятам, че най-подходящо е генеричната употреба да се смята за контрастна транспозиция на средствата за детерминация. При контрастната транспозиция се означава противоположно значение на основното, т.е. вместо единичност – генеричност на референта. Това е станало възможно, защото и в двата случая става дума за отношение на субординация между обозначаващите елементи – при детерминацията това е отношението индивид: вид (род), при генеричността основното отношение е вид: род.

Въпросът за това, дали генеричната именна фраза е референтна или не, все още си остава дискуссионен. Не съм съгласна, че генеричността представлява речева употреба с преносен характер – смятам, че в настоящия момент вече генеричността в български е езиково явление.

В заключението В. Зидарова много стегнато резюмира основното съдържание на работата и точно посочва основните приноси в работата си. Тези приноси в най-общ план са следните: превъзходен много богат аналитичен обзор на българистичните работи за детерминацията, нов оригинален модел на детерминацията на имената в българския език, разработен с помощта на компонентния анализ, семантичен и прагматичен аспект на описанието, подробен анализ на разнородните изразни средства за детерминация. Направените отделни критични забележки съвсем не омаловажават разглеждания изключително приносен и оригинален труд за детерминацията, който е поредното отлично представяне на Пловдивската лингвистична школа. Абсолютно невъзможно е по въпроса за детерминацията в българския език всички да са на едно мнение.

В. Зидарова е един отличен филолог, който много задълбочено разглежда езиковите факти, като търси всички аргументи за и против определена теза. Аргументацията ѝ е много ясна, тя задължително дефинира изходните понятия, а езикът ѝ е точен. Библиографската ѝ осведоменост е отлична.

Авторефератът точно отразява съдържанието на дисертацията и нейните приноси.

Всичко казано до тук ми дава основание с пълна убеденост да предложа на почитаемото Жури да присъди титлата *доктор на филологическите науки* на доц. д-р Ваня Иванова Зидарова за дисертацията ѝ *Семантика и прагматика на детерминацията в българския език*. Област на висшето образование 2. Хуманитарни науки. Професионално направление 2.1. Филология. Научна специалност *Български език*.

София, 13.2.2018 г.

Подпис:

(проф. д.ф.н. Руселина Ницолова)